

druhého dne bylo Samosským dovoleno veřejným ediktem, aby byli darebáky. Opravdový trest by byl býval méně přísný, než takováto beztrestnost. Když se Sparta vyslovovala o tom, co je nebo není čestné, Řecko se neodvolávalo z jejích rozsudků.

Kapitola VIII.

O OBČANSKÉM NÁBOŽENSTVÍ

Lidé neměli z počátku jiné krále než bohy a jinou vládu než theokratickou. Usuzovali jako Caligula a usuzovali tehdy správně. Je třeba dlouhé přeměny citění a představ k tomu, aby se člověk rozhodl k tomu, aby si vzal svého bližního za pána a aby si namlouval, že se mu dobře vede.

Již z toho, že se v čelo každé státní společnosti dával Bůh, následovalo, že bylo tolik bohů, kolik národů. Dva národové vzájemně cizí a vždy skoro nepřátelské, nemohly dlouho uznávatí téhož pána: dvě vojska, která se dávají v boj, by nemohla poslouchati téhož velitele. Tak z rozdělení národů vzešel polytheismus a z něho nesašselivost náboženská a občanská, která je přirozeně totožná, jak bude později řečeno.

Obrazotvornost, se kterou Řekové nalézali své bohy u barbarských národů, pochází z obrazotvornosti, se kterou pohlíželi na sebe jako na přirozené svrchované vládcce těchto národů. Ale za našich dnů je velmi směšné učení, které se obírá myšlenkou, že jsou totožni bozi různých národů: jakoby Moloch, Saturn a Chronos mohli býti týmž Bohem; jakoby Baal Feničanů, Zeus Řeků a Jupiter Latinů mohl býti týmž; jakoby mohlo

zůstati něco společného smyšleným bytostem, které nesou různé jméno!

Tak zeptáte-li se, jak to, že v pohanství, kde každý stát měl své náboženství a své bohy, nebylo náboženských válek, odpovídám, že je to jen proto, že žádný stát nerozlišoval svých bohů od svých zákonů, protože měl jak svůj vlastní kultus, tak svou vlastní vládu. Válka států byla také válkou náboženskou: obvody bohů byly takřka stanoveny hranicemi národů. Bůh jednoho národa neměl práv nad národy druhými. Bohové pohanští nebyli vůbec bohy žárlivými; dělili se mezi sebou o vládu světa. I Mojžíš a jeho národ se někdy propůjčovali této představě, když mluvili o Bohu Israele. Je pravda, že pohlíželi jako na neexistující na bohy Kanaanských, národa zlořečeného, určeného záhubě, a jejichž místo měli zaujmouti; ale hleďte, jak mluvili o božstvech sousedních národů, na něž jim bylo zakázáno útočiti. Nenáleží-li vám po právu, říká Jefté Ammonitům, držení toho, co patří vašemu bohu Chamovi? Držíme z téhož titulu země, které náš vítězný Bůh si získal.⁴⁷ Zdá se mi, že to byla uznávaná parita mezi právy Chamose a právy boha Israele.

Když však židé, podrobni králům babylonským a pak králům asyrským, nechtěli umíněně uznávatí jiného boha nežli svého, toto odepření, které se pokládalo za

⁴⁷ Nonne ea quae possidet Chamos, deus tuus, tibi jure debentur? To je text Vulgaty. Pater de Carrières přeložil: Nemyslíte, že máte právo držeti to, co patří Chamovi, vašemu bohovi? Neznám sílu hebrejského textu; vidím však, že ve Vulgatě Jefté výslovně uznává právo boha Chamose, a že francouzský překladatel zeslabuje toto uznání slůvkem podle vás, které není v latinském textu.

vzpoureu proti vítězi, způsobilo jejich pronásledování, o němž se čte v jejich historii a které nemá příkladu v době předkřesťanské.⁴⁸

Jelikož tedy každé náboženství bylo v jedno spojeno se státem, který je předpisoval, nebylo jiného způsobu, jak převést na jinou víru národ, než jej ujařmiti, a nebyli jiní misionáři nežli dobyvatelé; a jelikož bylo povinností přemožených změnit náboženství, bylo třeba nejprve zvítěziti, než se o tom mluvilo. Lidé byli daleci toho, aby bojovali za bohy, nýbrž, tak jako u Homéra, bojovali bohové za lidi; každý žádal na svých vítězství a platil za ně novými oltáři. Než se Římané zmocnili nějakého místa, vyzývali jeho bohy, aby je opustili; a ponechali Tarentinským jejich rozlícené bohy, protože pohlíželi na tyto bohy jako na podrobené svým bohům a nucené se jim kořiti. Ponechali přemoženým jejich bohy, tak jako jim nechali jejich zákony. Často jediným tributem, který ukládali, byla koruna Jupiterovi na Kapitolu.

Když konečně Římané rozšířili se svým panstvím svůj kult a své bohy, a když často sami převzali za své od přemožených jejich bohy, poskytující jedněm a druhým domovské právo, národové této rozsáhlé říše měli ponehlahu množství bohů a kultů, skoro všude stejných: a tak pohanství bylo konečně v celém známém světě jen jediným a to stejným náboženstvím.

Za těchto okolností přišel Kristus zříditi na této zemi duchovní království: ježto soustava náboženská se tím oddělila od soustavy státní, způsobilo to, že stát pozbyl

⁴⁸ Je zcela zřejmo, že válka Foiničanů, zvaná svatá nebyla na-prosto náboženskou válkou; měla za předmět potrestati svatokrádce, ne však podrobiti nevěrci.

své jednoty, a způsobilo vnitřní rozdělení, které nikdy nepřestalo působiti na křesťanské národy. Jelikož tato nová myšlenka království z jiného světa nemohla nikdy jíti na rozum pohanům, dívali se vždy na křesťany jako na pravé buřiče, kteří pod předstíranou poddaností hledali jen okamžik, aby se stali nezávislými a pány a aby uchvátili dovedně moc, kterou na oko uznávali ve své slabosti. To bylo příčinou pronásledování.

To, čeho se pohané obávali, nastalo. Tehdy vše změnilo tvářnost; pokorní křesťané počali mluvit jinak a brzy jsme viděli, jak toto domnělé království z jiného světa se stává pod viditelným vladařem nejprudším despotismem v tomto světě.

Jelikož však byl vždy kníže a občanské zákony, byl výsledkem této dvojí moci neustálý spor o pravomoc, který znemožnil každé dobré vnitřní zřízení v křesťanských státech, a nikdy se nemohlo konečně podařiti, aby se vědělo, zda se má poslouchati pána či kněze.

Více národů však, i v Evropě a v jejím sousedství se snažilo zachovati nebo znovu zavést starou soustavu, ale bez úspěchu; duch křesťanství vše vyhrál. Posvátný kult vždy zůstal nebo se opět stal nezávislým na suverénovi a nebyl pevně spjat se státním tělesem. Mohamed měl velmi správné názory; dobře upevnil svou státní soustavu; a pokud forma jeho vlády trvala pod kalify, jeho nástupci, byla tato vláda přesně jednotná a proto dobrá. Arabové však, kteří se stali kvetoucími, vzdělanými, zdvořilými, změkčilými a zbabělými, byli podrobni barbari: rozdělení mezi obě moci se opět počalo; ačkoliv je u mohamedánů méně zjevné než u křesťanů, je tam přeci, zvláště v sektě Ali; a jsou státy, jako Persie, kde se nepřestává pocítovati.

Za našich časů králové Anglie si osvojili moc jako hlavy církve; stejně učinili carové; ale z tohoto titulu se stali méně pány než sluhy; dosáhli méně práva měniti v ní něco než práva ji udržovati; nejsou tam zákonodárci, jsou tam jen knížaty. Všude, kde klerus tvoří sbor,⁴⁹ je pánem a zákonodárcem ve své vlasti. Jsou tedy dvě mocnosti, dva suverénové, jak v Anglii, tak v Rusku, stejně jako jinde.

Ze všech křesťanských spisovatelů jedině filosof Hobbes dobře viděl zlo a nápravu a odvážil se navrhnouti, aby se sloučily obě hlavy orla, aby vše se přivedlo zpět k politické jednotě, bez které nikdy ani stát ani vláda nebudou dobře ustaveny; musil však viděti, že panovačský duch křesťanství je neslučitelný s jeho soustavou a že zájem kněze bude vždy silnější než zájem státu. Jeho politiku učinilo nenáviděnou to, co je v ní správné a pravdivé, spíše než to, co je v ní hrozné a nesprávné.⁵⁰

Myslím, že kdybychom pod tímto zorným úhlem rozvinuli historická fakta, snadno by se vyvrátila protichůd-

⁴⁹ Musíme si dobře všimnouti, že klerus nevází v jedno těleso tak formální shromáždění, jako ve Francii, jako spíše společenství církví. Společenství a exkomunikace jsou společenskou smlouvou kleru, smlouvou, s níž bude vždy pánem národů a králů. Všichni kněží, kteří náležejí k těmto společenstvím, jsou spoluobčany, i kdyby byli ze dvou konců světa. Tento vynález je mistrovským kouskem politiky. Nebylo ničeho podobného mezi pohanskými kněžskými: netvořili také těleso kleru.

⁵⁰ Nahlédněte mezi jiným do dopisu Grotiova jeho bratru z 11. dubna 1643, co tento učenec schvaluje a co zavrhuje v knize de Cive. Je pravda, že ze shovívavosti zdá se odpouštěti autorovi dobré se zřetelem k špatnému, ale každý není tak milostivý.

ná mínění Bayla* a Warburtona,** z nichž jeden tvrdí, že žádné náboženství neprospívá státnímu tělesu, a z nichž druhý tvrdí naopak, že křesťanství je jeho nejsilnější oporou. Prvému by se dokázalo, že nebyl nikdy založen stát, aby náboženství mu nebylo základem; a druhému, že křesťanský zákon je v podstatě více škodlivý než užitečný silné ústavě státu. Aby se mi konečně rozumělo, musím jen trochu přesněji vymeziti příliš neurčité pojmy náboženství, týkající se mé látky.

Náboženství, pozorované ve vztahu ke společnosti, která je buď obecná nebo soukromá, může se také dělit na dva druhy; totiž náboženství člověka a náboženství občana. První náboženství, bez chrámů, bez oltářů, bez obřadů, omezené jen na čistě vnitřní uctívání nejvyššího Boha a na věčné povinnosti mravní, je čistým a prostým náboženstvím Evangelia, pravým theismem a tím, co lze nazvati přirozeným božským právem. Druhé náboženství, vyznávané v jediné zemi, dává jí její bohy, její vlastní ochranné patrony: má svá dogmata, své obřady, svůj vnější kult předepsaný zákony; kromě národa, který je vyznává, vše je pro ně nevěřící, cizí, barbarské; nerozšiřuje povinnosti a práva člověka dále než své oltáře. Taková byla všechna náboženství prvních národů, která můžeme nazvati božským právem občanským nebo pozitivním.

Je třetí druh náboženství, podivnější, který tím, že dává lidem dvě zákonodárství, dva vladaře, dvě vlasti,

* Bayle (1647–1706) franc. filosof, autor Historického a kritického slovníku, předchůdce francouzských encyklopedistů. Náboženského obsahu je dílo Všeobecná kritika dějin kalvinismu (1682).

** viz pozn. na str. 54.

podrobuje je protichůdným povinností a brání jim v tom, aby mohli být zároveň nábožnými a občany. Takovým je náboženství Lamů, náboženství Japonců a křesťanství římské. Můžeme je nazvat náboženstvími kněze. Plyne z něho druh smíšeného a nespolečenského práva, které nemá jména.

Pozorujeme-li tyto tři druhy náboženství s politického hlediska, mají všechny své chyby. Třetí je zjevně tak špatné, že by bylo ztracením času bavit se tím, aby se to prokázalo. Vše, co láme společenskou jednotu, není k ničemu; všechna zřízení, která uvádějí člověka do rozporu s ním samým, nemají cenu.

Druhý druh je dobrý tím, že spojuje božský kult a lásku k zákonům, a tím, že činíc z vlasti předmět uctívání občanů, učí občany, že sloužití státu znamená sloužití tím jeho ochrannému bohu. Je to druh theokracie, ve které nemáme mít jiného pontifika než knížete, ani jiné kněze než úředníky. Zemřít pro vlast, znamená tedy být mučedníkem; poškodit zákony, znamená být bezbožným; a podrobiti viníka veřejnému prokletí znamená obětovat ho hněvu bohů: Sacer esto.

Je však špatný tím, že zakládá se na omylu a na lži, klame lidi, činí je důvěřivými, pověřivými a utápí pravý kult božství v plané obřadnosti. Je také špatný, protože když se stane výlučným a tyranským, činí národ krvavým a nesnášlivým, takže dychtí jen po vraždě a masakru, a domnívá se, že vykonává bohulibý čin, když zabije každého, kdo neuznává jeho bohy. To staví takový národ do přirozeného stavu války se všemi ostatními a je velmi škodlivé jeho vlastní bezpečnosti.

Zbývá tedy náboženství člověka nebo křesťanství, nikoliv dnešní, nýbrž Evangelia, které je od něho zcela

odlišné. Tímto svatým, vznešeným, pravým náboženstvím, lidé, děti téhož Boha se považují všichni za bratry a společenství, které je sjednocuje, se neruší ani smrtí.

Avšak toto náboženství, nemající žádného zvláštního vztahu k státnímu tělesu, ponechává zákonům pouze tu moc, kterou čerpají samy ze sebe, aniž jim přidávalo jinou; a tím jedno z velikých pout jednotlivé společnosti zůstává bez účinku. Ba co více, daleko toho, aby poutalo srdce občanů ke státu, oddaluje je od něho, jako ode všech věcí pozemských. Neznám nic protichůdnějšího společenskému duchu.

Říká se nám, že národ opravdových křesťanů by tvořil nejdokonalejší společnost, jakou si lze představit. V tomto předpokladu vidím jen jednu velikou nesnáz, že totiž společnost pravých křesťanů by nebyla již společností lidskou.

Ba tvrdím, že tato předpokládaná společnost by nebyla při vši své dokonalosti ani nejsilnější, ani nejtrvalejší: tím, že by byla dokonalá, postrádala by vnitřního pouta; její ničivé zlo by bylo v její vlastní dokonalosti.

Každý by plnil svou povinnost; lid by se podroboval zákonům, vladaři by byli spravedliví a umírnění, úředníci neporušení, nepodplatitelní; vojáci by pohrdali smrtí; nebylo by tam ani marnosti ani přepychu: vše to je zcela pravda; hledme však co dále.

Křesťanství je náboženství zcela duchovní, zabývající se výlučně věcmi nadpozemskými, vlast křesťana není z tohoto světa. Koná svou povinnost, je pravda; ale koná jí s hlubokou lhostejností pro dobrý nebo zlý výsledek svého úsilí. Když si nemá co vyčítati, málo mu záleží na tom, zda vše jde dobře či špatně na tomto

světě. Zkvétá-li stát, sotva se odváží těšiti se z obecné blaženosti; bojí se, aby nezpychl ze slávy své vlasti; když stát hyne, žehná boží ruce, která těžce dolehla na jeho národ.

Má-li společnost trvati v míru a má-li se udržeti soulad, musili by všichni občané bez výjimky býti stejně dobrými křesťany; ale najde-li se na neštěstí mezi nimi jediný ctižádostivec, jediný pokrytec, jediný Catilina, na příklad, nebo Cromwel, bude snadno hotov se svými zbožnými spoluobčany. Křesťanská láska nedovoluje snadno, aby se myslilo špatně o bližním. Jakmile nějakou lstí vynajde umění, jak buditi jejich úctu a jak se zmocniti části veřejné moci, je člověkem povýšeným k hodnostem; Bůh chce, aby byl vážen; brzy je mocí; Bůh chce, aby se ho poslouchalo. Když depositář této moci jí zneužívá, je to metla, kterou Bůh své děti trestá. Dělaliby si svědomí, aby vyhnali uchvatitele; bylo by třeba zkalliti veřejný klid, použití násilí, prolévatí krev; to vše je v špatném souladu s měkkostí křesťana; a konečně co záleží na tom, jsme-li svobodní nebo otroky v tomto slzavém údolí. Hlavní je dostati se do ráje a resignace je k tomu dalším prostředkem.

Dojde-li k nějaké cizí válce, jsou občané beze všeho do boje; žádný z nich nepomýšlí na útek; konají svou povinnost, ale bez vášně pro vítězství; umějí spíše umřítí než zvítěziti. Co záleží na tom, jsou-li vítězi nebo přemoženými? Neví-li prozřetelnost lépe, čeho je jim třeba? Představme si, jak hrdý, prudký, vášnivý nepřítel může těžiti z jejich stoicismu! Dejte proti nim ty šlechtné národy, které stravovala horlivá láska ke slávě a vlasti, předpokládejte, že vaše křesťanská republika je proti Spartě nebo Římu: zbožní křesťané budou pora-

ženi, rozdraceni, zničeni, dříve než budou míti čas, aby se vzpamatovali, nebo budou vděčiti za svou spásu jen pohrdání, které nepřítel pro ně pocítí. Krásná, podle mého zdání, byla přísaha vojáků Fabiových; nepřisahaliby, že zemrou nebo zvítězí; přísahaliby, že se navrátí jako vítězové a drželi svou přísahu: * křesťané by nikdy nebyli takovou přísahu vykonali; byli by se domnívali, že pokoušejí Boha.

Mýlím se však, když říkám křesťanská republika; tato obě dvě slova se navzájem vylučují. Křesťanství hlásá jen otroctví a závislost. Jeho duch příliš přeje tyranii, než aby z toho vždy netěžila. Právě křesťané jsou stvořeni k tomu, aby byli otroky. Vědí to a neznepokojuje je to; tento krátký život má příliš málo ceny v jejich očích.

Říká se nám, že křesťanská vojska jsou výtečná. Popírám to. Ukažte mi je! Pokud mně se týče, neznám křesťanských vojsk. Budete mi uváděti křižácké výpravy. Aniž se budu hádati o hodnotě křižáků, poznamenám, že daleci toho, aby byli křesťany, byli vojáky kněžstva, občany církve; bili se za její duchovní zem, kterou učinila dočasnou, neví se jak. Vezmeme-li to správně, tak to spadá pod pohanství; jelikož evangelium nestanoví žádné národní náboženství, každá svatá válka je nemožná mezi křesťany.

Pod pohanskými císaři byli křesťanští vojáci stateční; všichni křesťanští autoři to tvrdí a věřím to; byla to čestná řevnivost vůči tlupám pohanským. Jakmile se císaři stali křesťany, tato řevnivost ustala; a když kříž zahnal orla, všechna římská chrabrost zmizela.

* Titus Livius, kn. II., kap. XLV. Historik římský (59 př. Kr. – 19 po Kr.).

Ale ponechávající stranou politické úvahy, vraťme se k právu a stanovme zásady v tomto důležitém bodě. Právo, které společenská smlouva dává suverénovi nad poddanými, nepřesahuje, jak jsem řekl, hranice veřejné užitečnosti.⁵¹ Poddaní jsou tedy povinni suverénovi počtem ze svých názorů, jen pokud tyto názory mají význam pro celek. Státu však záleží hodně na tom, aby každý občan měl náboženství, které by mu vnukalo lásku k jeho povinnostem; ale dogmata tohoto náboženství zajímají stát a jeho členy, jen pokud tato dogmata se vztahují na mravnost a na povinnosti, které ten, kdo je vyznává, je zavázán plnit vůči bližnímu. Každý může nadto mít názory, jaké se mu líbí, aniž příslušelo suverénovi je znáti; neboť jelikož nemá kompetence na onom světě, není to jeho věcí, ať je osud jeho poddaných v budoucím životě jakýkoliv, jen když jsou dobrými občany na tomto světě.

Je tedy ryze občanské vyznání víry, jehož články náleží stanovit suverénovi, ne přesně jako dogmata náboženská, nýbrž jako city společenskosti, bez nichž není možno být dobrým občanem ani věrným poddaným.⁵² Aniž může zavázati kohokoliv, aby v ně věřil, může vypovědět ze státu každého, kdo v ně nevěří; nemůže jej

⁵¹ „V republice, praví markýz d'Argenson, je každý zcela svoboden v tom, co jiným neškodí.“ To je nepřekročitelná hranice; nelze ji přesněji položit. Nemohl jsem si odřici potěšení uvést několikrát tento rukopis, ačkoliv není veřejnosti znám, abych uctil památku slavného a úctyhodného muže, který i jako ministr si zachoval srdce pravého občana a správné a zdravé nazírání na vládu své země.*

⁵² Když Caesar hájil Catilinu, snažil se dokázat dogma o mravnosti duše. Cato a Cicero nekrátili si času filosofováním, aby ho

vypovědět jako bezbožníka, nýbrž jako nespolečenského, jako neschopného milovati ze srdce zákony, spravedlnost a obětovati podle potřeby svůj život své povinnosti. Když někdo, veřejně uznávající tato dogmata, se chová, jako by v ně nevěřil, nechť je potrestán smrtí; dopustil se největšího ze zločinů: lhal před zákonem.

Dogmata občanského náboženství mají být jednoduchá, malého počtu, přesně vyjádřená, bez výkladu nebo komentáře. Jsoucnost mocného, rozumného, dobrotivého, prozřetelného a všemohoucího božstva, budoucí život, štěstí spravedlivých, potrestání zlých, posvátnost společenské smlouvy a zákonů, jsou pozitivní dogmata. Pokud jde o negativní dogmata, omezují je na jediné: to je nesnášenlivost: ta spadá pod kulty, které jsme vyloučili.

Ti, kteří rozlišují nesnášenlivost občanskou a nesnášenlivost náboženskou, se podle mého názoru mylí. Tyto dvě nesnášenlivosti jsou nerozlučitelné. Je nemožné žít v míru s lidmi, o nichž se domníváme, že jsou zatraceni; milovati je by znamenalo nenávidět Boha, který je trestá; je nezbytně třeba je buď obrátit nebo mučít. Všude, kde se náboženská nesnášenlivost připouští, je nemožné, aby neměla nějaké občanské účinky;⁵³

poráželi: spokojili se s tím, že ukázali, že Caesar mluví jako špatný občan a že podporuje učením nebezpečné státu. O tom skutečně měl senát římský rozhodovati a ne o theologické otázce.

* V době, kdy R. psal Společenskou smlouvu, nebylo dílo markýze d'Argenson (1694–1757) uveřejněno. – Bylo vytištěno v roce 1764 v Amsterdamě pod titulem Úvahy o dřívější a nynější vládě Francie.

⁵³ Jelikož je sňatek na příklad občanskou smlouvou, má občanské účinky, bez nichž je i nemožno, aby společnost trvala. Před-

Jakmile je má, suverén není již suverénem, ani dočasně: od té doby jsou kněží pravými pány; králové jsou jen jejich úředníky.

Dnes když není a nemůže již býti vylučného národního náboženství, musíme trpěti všechna, která jsou snášlivá k ostatním, pokud jejich dogmata v ničem neodporují občanským povinnostem. Ale kdokoliv se odváží

pokládejme, že knězi se konečně podaří osobiti si právo prováděti tento úkon, právo, které nutně uchvátí v každém nesnášenlivém náboženství; pak je zřejmo, že uplatní-li vhodně moc církve, způsobí, že bude bezvýznamná moc knížete, který nebude mítí poddaných, leda ty, které klerus připustí, aby měl. Jsa pánem oddati nebo neoddati lidi podle toho, jestli přijímají nebo zavrhnou tu a tu doktrínu, podle toho, jestli přijímají nebo zavrhnou tu a tu formuli, budou-li mu více nebo méně oddáni, a počínaje si opatrně a drže se statečně, bude zřejmě sám rozhodovati o dědictvích, o úřadech, o občanech, o samotném státě, který by nemohl trvati, kdyby se skládal jen z bastardů? Ale, řekne se, učiní se odvolání pro zneužití moci, předvolá se, učiní se nález, zabaví se světské důchody. Jak ubohé! Bude-li mítí kněžstvo jen trochu ne odvahy, ale zdravého rozumu, klidně nebude brániti tomu, aby se činilo odvolání, aby se předvolávalo, činily nálezy, aby se zabavovalo, a nakonec bude pánem. Zdá se mi, že není velkou obětí vzdáti se části, když si je člověk jist, že se zmocní všeho. (Poznámka potlačena Rousseauem v posledním okamžiku v I. vydání z roku 1762.)

* Pérefixe (1605–1670), pařížský arcibiskup a historik v Historii Jindřicha Velikého, krále francouzského a navarského, popisuje rozhodnutí Jindřicha IV. státi se katolíkem takto: V přítomnosti krále se konala diskuse mezi příslušníky katolíků a protestantů. Když jeden protestant připustil, že je možno dojíti spásy i v lůně katolické církve, jen když se žije spravedlivě, řekl prý král: „Opatrnost velí, abych přijal jejich náboženství a ne vaše, protože budou-li příslušet k jejich náboženství, dojdou spásy jak podle vás tak podle nich, budou-li však příslušet k vašemu náboženství, dojdou spásy podle vás, ne však podle nich. Opatrnost tedy velí, abych následoval toho, který je si více jist.“

řící: „Mimo církve není spásy“, má se vyhnati ze státu, ač-li stát není církví a kníže pontifikem. Takovéto dogma je dobré jen za vlády theokratické; za každé jiné je nebezpečné. Důvod, pro který Jindřich IV. přijal, jak se říká,* římské náboženství, by měl působiti, aby je opustil každý počestný člověk a hlavně každý kníže, který by dovedl rozumně uvažovati.

Kapitola IX.

ZÁVĚR

Když jsme stanovili pravé zásady práva státního a pokusili se založiti stát na jeho základech, zbývalo by podepřítí jej jeho vnějšími vztahy, což by obsáhlo právo mezinárodní, obchod, právo války a výbojů, právo veřejné, ligy, vyjednávání, smlouvy atd. Ale to vše tvoří nový předmět, příliš rozsáhlý pro můj omezený zrak; měl jsem jej vždy upnouti blíže sebe.